

МАРТИРИЈУМ И ГРОБЉАНСКА БАЗИЛИКА У ЈАГОДИН МАЛИ У НИШУ

У централним областима Балкана један од најзначајнији античких градова био је Naissus. Насеље се образовало у средишту котлине у којој се стицало више значајнијих путева и која је била изузетно погодна за развој пољопривреде и сточарства. На обронцима Старе планине, Сврљишких планина и Копаоника распоређена су рудишта која су омогућавала добре услове за привредни развој античког града, али и других насеља у нишкој котлини. У римско доба град је припадао провинцији Горња Мезија (*Moesia Superior*), а у касној антици налазио се у Средоземној Дакији (*Dacia Mediterranea*).¹

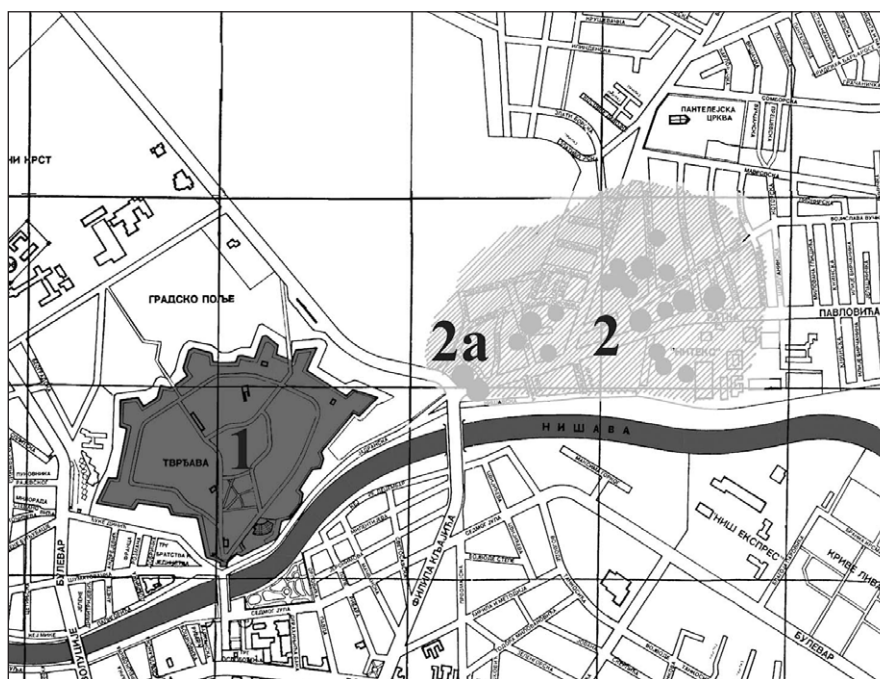
Дугогодишњим археолошким ископавањима, рекогносцирањем и случајним налазима утврђено је да се највећа градска некропола античког Наисуса налазила на десној обали Нишаве, источно од античког града, на путу према Рациарији. Иако резултати ископавања нису у целости објављени, позната је граница распрострањања некрополе, време коришћења, погребни ритуал и типови гробне архитектуре. Испитано је 230 гробова и 30 гробница, датованих од IV до VI века (сл. 1).²

Први подаци о некрополи у Јагодин мали потичу са краја XIX века и везују се за име двојице истраживача М. Валтровића и Ф. Каница.³ Током 1933 и 1934. године обављена су археолошка ископавања којима је, уз помоћ Краљевске Банске Управе у Нишу, руководио Адам

¹ О историји града и његовој организацији види детаљније код П. Петровић, Ниш у античко доба, Ниш 1976; idem, *Inscriptions de la Mesie Supérieure, Naissus - Remisiana - Horreum - Margi*, vol. IV, Београд 1979 (= IMS, IV); исти, Naissus – задужбина цара Константина, у: *Римски царски градови и палате у Србији*, (ед. Д. Срејовић), Галерија САНУ књ. 73, Београд 1993, 57 – 81.

² Подаци о броју истражених гробница су различити у појединачним извештајима. Уп. Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола у Јагодин Мали* (водич без пагинације), Ниш 1968 (= *Касноантичка некропола*); Lj. Zotović, N. Petrović, P. Petrović, Niš, Jagodin mala - kasnoantička nekropola, *Arh. pregled* 9 (1967), 115 – 116; Љ. Зотовић, Јагодин мала, *Енциклопедија Ниша*, Ниш 1995, 119 (= *Енциклопедија Ниша*)

³ М. Валтровић, Белешке с пута (наставак и свршетак), *Старинар*, 5 (1888), 118 – 119; Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво до краја XIX века*, Књ. 1, Београд 1985, 167 – 168.

Сл. 1. Наусус: 1) Тврђава; 2) Претпостављени простор античке некрополе у Јагодин мали; 2а) Мартиријум и базилика.

Figure 1. Naissus: 1) The Fortress; 2) Presumed area of the ancient necropolis in Jagodin Mala; 2a) The martyr and the basilica

Оршић-Славетић. Испитано је 17 засвођених гробница, више зиданих и слободноукопаних гробова и четири хришћанске цркве.⁴ На истом простору, код данашњег Моста младости, вршио је Ђ. Мано-Зиси, 1952–53. године, мања археолошка истраживања и открио остатке ранохришћанске базилике и већи број гробова.⁵ Истраживања на западном делу базилике и у непосредној околини гробне грађевине (мартиријума) настављена су 1962. године под руководством М. Грбића, у сарадњи са Н. Петровић и Ј. Зотовић.⁶

Базилика са гробницом по свом положају, декорацији и осталим налазима представља јединствену гробљанску цркву у касноантичкој

⁴ А. Оршић-Славетић, Археолошка истраживања у Нишу, *Старинар* 8–9 (1933–1934, изд. 1934), 303–310.

⁵ Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, Археолошко испитивање Нишке тврђаве и Јагодин–мале у Нишу, *Гласник САН*, IV–2 (1952), 365–367.

⁶ Ј. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола*; Lj. Zotović, N. Petrović, P. Petrović, *nav. delo*, 115–116, Tab. 39; Lj. Zotović, *Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu, Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961, 171–175; иста, Погребни ритуал и схватање загробног живота у светлу касноантичке некрополе Наиса, *Нишки зборник* 1 (1974), 46–51; П. Петровић, *Ниш у античко доба*, 74–88.

некрополи у Јагодин мали у Нишу. Међусобни однос гробнице, базилике и гробова указују да је овај део некрополе у дужем временском периоду био култно место.

Гробница

Прва истраживања гробнице обављена су 1933. године. Том приликом је А. Оршић-Славетић испитао њен западни део. Грађевину је назвао маузолејем и уз сумарни извештај прилажио скицу истраженог дела.⁷ Вероватно да су исте или следеће године радови настављени и гробница је у целости откривена. Детаљнији опис грађевине са фотографијом, међутим, објавио је тек 1937. године Р. Братинић.⁸ Према његовом опису велика гробница, димензија 7,44 x 3,13 m, била је део неке велике зграде, која је вероватно служила за црквене сврхе. Свод грађевине био је сачуван до висине од 3,38 m. На западној страни налазила се једна већа и две мање нише, а на северној и јужној, подужној страни гробнице, изграђена су по

Сл. 2. Мартиријум, западни део: 1) Остаци постаментa; 2) Прозор (Документација Народног музеја у Нишу, необјављено).

Figure 2. Martyr, the west side: 1) Remains of the pedestal; 2) Window (documentation of the National Museum in Niš, unpublished)

⁷ А. Оршић-Славетић, *нав. дело*, 304, 307, сл. 5.

⁸ Р. О. Братинић, *Ископавања у Нишу и околини, Преглед епархије нишке 5 - 6*, Ниш 1937, 182 – 183.

два дубока аркосолија (1,57 x 1,61 x 2,82 m), а између њих, на подеоном зиду још по једна мања ниша. У гробницу се улазило са 10 степеника (укупне висине 3,30 m). У унутрашњости крипте нађен је и већи број скелета, део стуба од црвеног пешчара, и један ранохришћански капител од белог мермера. На једној страни капитела види се крст са венцем около, а на другој, између два ”знака хришћанства“, голуб са гранчицом. Приликом чишћења гробнице нађена су и два бронзана новчића; Константин (306 – 327) и Констанције II ? (337 – 361).

Значајне податке из времена ископавања налазимо и на фотографијама сачуваним у документацији Народног музеја у Нишу⁹ На двама фотографијама¹⁰ уочава се на средишњем делу гробнице конструкција (постамент ?) већих размера (сл. 2). Доњи део ове конструкције (приближних димензија 3,00 – 3,5 x 2,00 m), израђен је од опека или од камених плоча. Горњи део се сужава на источном и западном крају и обложен је по свој прилици тањим каменим или мермерним плочама. На средини постамента видно је удубљење и једна хоризонтално положена, грубо обрађена камена греда. Друга хоризонтална греда налази се на западном крају конструкције, док је, иста таква, трећа греда наслоњена на источни зид гробнице. На средини западног зида изнад велике нише, такође се јасно види прозор кроз који је укупани део гробнице осветљаван. Горњи део прозора је порушен.

Базилика

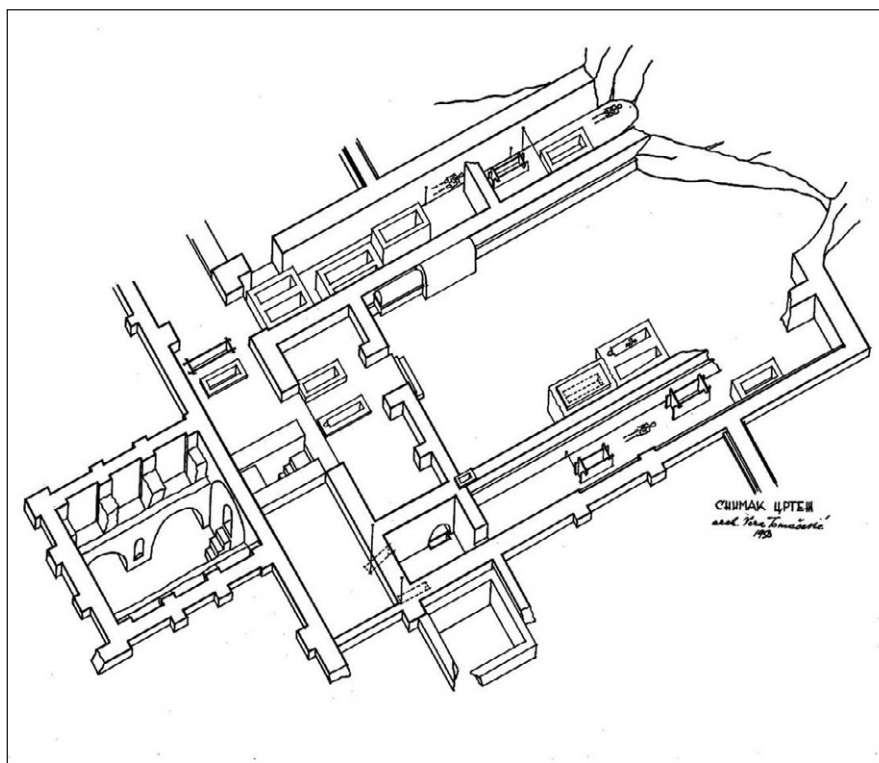
Истраживања на простору око гробнице настављена су у току 1952 – 1953. године, и извео их је тим Народног музеја из Београда и Народног музеја из Ниша, под руководством Ђ. Мано-Зисија.¹¹ Испитана је базилика и њен однос према гробници (сл. 3). Радови нису били окончани услед недовољног простора за истраживања. Из истих разлога нису предузете ни мере заштите и конзервације.

Утврђено је да је у питању тробродна базилика (15,50 x 21,60 m) са полукружном апсидом на истоку. Делови откривених зидова изван северног и јужног брода указивали су да је грађевина имала већу основу од истражене. Јужни зид у јужном броду ојачан је са унутрашње и спољашње стране пиластрима. Подови базилике начињени су од различитог материјала и неједнаке су висине. Најнижи је био под наоса. Унутрашњост

⁹ Овом приликом желим да се захвалим Марици Максимовић, саветнику Народног музеја у Нишу, која ми је указала на ове фотографије.

¹⁰ Фотографије су малог формата (3,5 x 3,5 cm) и за ову прилику су увећане више пута.

¹¹ Резултати археолошких истраживања нису у целости објављена. У раду су коришћени подаци из Теренског дневника са ископавања Ђ. Мано-Зисија (= Теренски дневник), који се чува у документацији Народног музеја у Београду и поменути извештај у Гласнику *САН*, IV – 2 (1952). Уп. Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, *нав. дело*, 365 – 367. Захваљујем се колегама из Народног музеја у Београду, посебно саветнику госпођи Јелени Кондић, на уступљеној необјављеној грађи са археолошких ископавања у Јагодин мали.

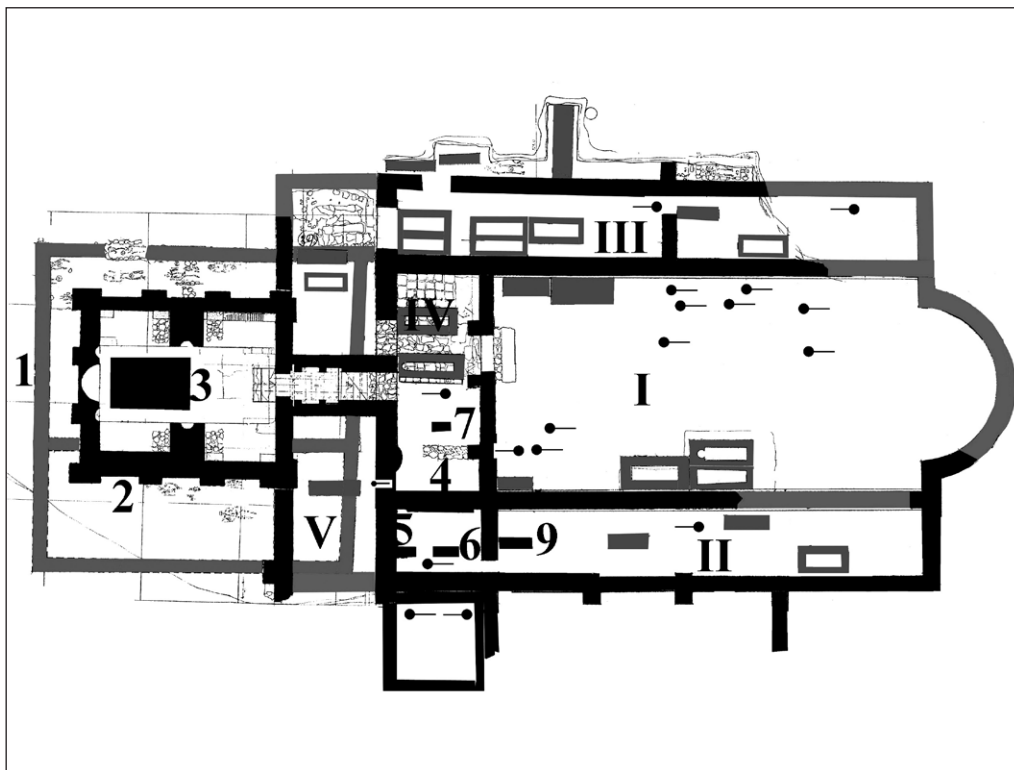
Сл. 3. Аксонометријски приказ мучишћу и базилике, истраживања 1952 – 53. год. (Документација Народног музеја у Београду, цртеж арх В. Томашевић, необјављено).

Fig. 3. Axonometric presentation of the martyrion and basilica, the research of 1952-1953 (documentation of the National Museum in Belgrade, the drawing of the architect V. Tomašević, unpublished)

базилике била је украшена мермерном оплатом и фреско сликарством. Већа количина фреско малтера нађена је уз западни зид наоса, северно од степеништа и уз северни зид наоса и у средишњем делу, ближе апсиди.

Испитивања на западном делу базилике (нартекс и екзонартекс), и у непосредној околини гробнице наставио је 1962. године М. Грбић у сарадњи са Н. Петровић и Љ. Зотовић. По завршетку археолошких истраживања базилика је конзервисана. Археолошки радови 1962. године донекле су допунили и разјаснили претходна испитивања. Утврђено је и да обимни зидови гробнице пресецају зидове једне старије и веће грађевине, која има исту оријентацију као и крипта.¹²

¹² Истраживања Љ. Зотовић и Н. Петровић-Спремо нису у целости објављена, а документација са ископавања није нам била доступна. За потпуније описе базилике и мучишћу, осим у дела наведених у нап.2 и 6 у овом раду, види још: Н. Петровић-Спремо, *Пропорцијски односи у Базиликама Илирске префектуре*, Београд 1971, 28 – 29, Т. IX.

Сл. 4. Основа мартиријума и базилике: 1) Старији оградни зид; 2) Гробница – мартиријум; 3) Остаци постамента; 4 – 9) Грбови; I – V Базилика (цртеж Г. Милошевић).

Fig. 4. The martyr and basilica base: 1) The previous enclosing wall; 2) The crypt - martyr; 3) Remains of the pedestal; 4 - 9) Graves; I - V The basilica (drawn by G. Milošević)

На основу обједињених извештаја и постојеће документације са археолошких истраживања гробнице и базилике прилажемо потпунију анализу постојећег стања, и могући изглед и хронологију грађења.

Гробница се састојала из доњег укопаног (крипта) и надземног дела (сл. 4/2). О крипти је већ било речи те ћемо се више задржати на могућем изгледу надземног дела овог објекта. Горњи, надземни део сачуван је незнатно. Нивелета пода, према сачуваним деловима свода могла је бити на око 4,20 m од пода крипте. Улаз у приземни део налазио се на источном зиду. У приземљу се по свој прилици налазила једна, неподељена просторија величине 6,20 x 7,15 m. Према дебљини западног зида може се претпоставити да је и у приземном делу била поновљена схема са три апсиде, једном већом у средини и са по две мање са стране. Зидови приземног дела били ојачани пиластрима, распоређеним на свим странама грађевине. Има индикација да је горња конструкција пиластара

Сл. 5. Мартиријум, општи снимак источног дела, стање 2003. године
(фото Б. Богдановић, Geo Sistem Niš).

Fig. 5. The martyr, general photograph of the east part, the state of 2003
(photographed by B. Bogdanović, Geo System Niš)

била украшена рељефно и да су делови керамопластике нађене у Јагодин мали припадали овом делу гробнице¹³, и који се, према стилским одликама, могу одредити у прву половину IV века.¹⁴

У међупростору, између пода приземља и сводова аркосолија, на висини 1,80 m, сачувани су делови подеоних зидова од камена и опеке (дебљине око 0,60 m) (сл. 5). Овим зидовима међупростор је издељен на четири коморе неједнаких димензија. Коморе у угловима су веће и по величини одговарају гробним преградама, чији се покривач налазио у равни пода приземља. Зидови и темељ гробнице грађени су опеком и ломљеним каменом, док су лучне конструкције и сводови били од опеке жуте и црвене боје.

Најближе сличности, према типу конструкције, времену изградње и организацији простора налазимо на гробним меморијалним грађевинама у Марусинцу и Капључу код Салоне у Хрватској, на мартиријуму де Ла

¹³ Примерак керамопластике је инвентарисан у Епиграфској збирци Народног музеја у Нишу, и потиче са локалитета Јагодин мала у Нишу. За остале делове, од којих је један идентичан инвентарисаном, претпостављамо да потичу са истог места и чине јединствен налаз.

¹⁴ На датовање керамопластике, на основу стилских одлика, указао ми је проф др. К. Цимерман, са Универзитета у Ростоку (Немачка) и овом приликом му се искрено захваљујем на сугестијама и помоћи.

Алберка, Мауруција у Шпанији и у Печују (Soriane) у Мађарској (сл. 6 – 9)¹⁵ На Косову, у Белој цркви на локалитету Киш (код Пећи) нађена је грађевина сличне конструкције, али њено датовање није поуздано.¹⁶

Гробљанска базилика (сл. 4/I – V) изграђена је на источном делу, у оси гробнице. У питању је, како је већ речено, тробродна базилика са апсидом на истоку. Највећу просторију (I) чини средњи брод (наос). Одвојен је од јужног (II) и северног (III) брода зидовима са зиданим ступцима (0,80 m). Нартекс (IV), величине 12,30 x 3,50 m, налази се на западном делу средњег и јужног брода и састоји се из две просторије неједнаких величина. Између гробнице и базилике налазила се уска просторија, екзонартекс (V), ширине 3,40 – 3,50 m, правца север – југ. Може се претпоставити да је њена дужина износила колико и укупна унутрашња ширина свих бродова (15,60 m). Испод пода екзонартекса налазило се прилазно степениште крипте (дромос).

Спољња страна јужног зида била је подељена пиластрима постављеним на међусобном растојању од око 3,00 m.

За датовање базилике од посебно је значајан поменути налаз импост капитела (сл. 10), који извесно потиче са базилике, јер у склопу гробнице, као што смо већ и описали, тешко се може наћи место за такав конструкциони део.

О овом капителу детаљно је писала И. Николајевић.¹⁷ Доњи део капитела чине по две снажне волуте. Горњи део капитела (импост) је доста закошен и украшен на чеоној и прочеоној страни. На предњој страни, у средини, приказан је голуб у лету са границом у кљуну. Са леве и десне стране је симетрично постављен “константиновски” монограм Христа “XP”, са малим кругом на месту укрштања слова. На задњој страни приказан је рељеф у облику овенчаног латинског крста – *Cruz coronta*. Горњи крај крста завршава се елипсоидом.¹⁸

Капител је, према И. Николајевић, настао у другој половини V века, о чему сведочи добро очувана традиција јонског дела капитела, монограм Христа са отвореним “P” и добро очувана традиција симболичких хришћанских представа. Најближе паралеле има у декорацији капитела из Стобија (Македонија), импост капитела из села Тројекрста код Прилепа (Македонија) и једног од капитела баптистеријума из Санданског у околини Мелника (Бугарска). Наведени капители имају стилске одлике ранохришћанске декорације која је настала у V веку.¹⁹

¹⁵ Cf. E. Dyggve, R. Egger, *Der Altchristliche Friedhof Marusinac, Forschungen in Salona*, Dritter band, Wien 1939; P. de Palol, *Arqueologia cristiana de la Espana Romana*, siglos IV-VI, Madrid 1967, 107 – 116; F. Fülep, *Roman cemeteries on the territory of Pécs (SOPIANAE)*, (Fontes Archaeologici Hungariae) Budapest 1977, 36 – 41; W. Sulser, H. Claussen, *Sankt Stephan un Chur; Frühchristliche Grabkammer und Friedhofskirche*, Zürich 1978.

¹⁶ J. Kovačević, *Bela Crkva u Metohiji - Arhitektonski objekti VI i nekropola sa kraja XII veka*, *Arh. pregled* 8 (1966), 150 – 151, T. XXXII – XXXIV

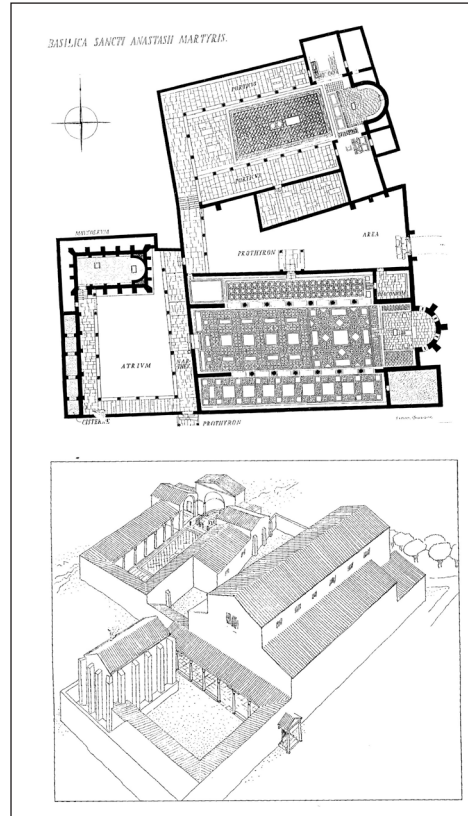
¹⁷ И. Николајевић, *Јонски импост-капители из македоније и Србије*, *ЗРВИ* 1 (1952), 170, 172 – 174, сл. 1 – 2.

¹⁸ *исто* 172.

¹⁹ *исто*, 173 – 174.

Сл. 6. Салона, Марусинац (Хрватска)
(према Е. Dyggve, R. Egger, *Der
Altchristliche Friedhof Marusinac,
Forschungen in Salona, III, Wien 1939,
16, Abb. 23; 85, Abb. 113.*

Fig. 6. Salona, Marusinac (Croatia)
(according to E. Dyggve, R. Egger,
*Der Altchristliche Friedhof Marusinac,
Forschungen in Salona, III, Vienna
1939, 16, Abb. 23; 85, Abb. 113*)

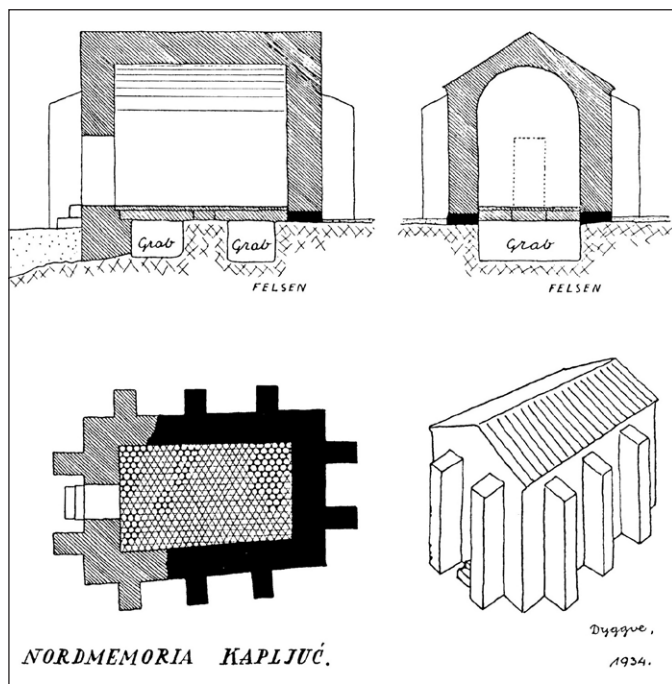

Нишки капител је датован у другу половину V века и посредно одређује време изградње базилике у крај V века или почетак VI века, у време Анастасија (491 – 518), када извесно долази до обнове градског живота у Наисусу. Из истог времена потиче и једна сликана полуобличасто засвођена гробница, откривена у непосредној близини комплекса базилике и гробнице.²⁰

У базилици и око ње нађен је већи број гробова (око 55) из различитог временског периода и различите конструкције. Ђ. Мано-Зиси је истражио око 35 гробова унутар просторија базилике и датовао их у два периода. Старијем хоризонту припадају гробови VI века, а млађем слоју средњовековни ”словенски“ гробови.²¹ Љ. Зотовић је поново константовала неке од раније истражених гробова у нартексу и егзонартексу и испитала још 20 гробова на простору око гробнице и северно од северног брода базилике. Утврдила је да припадају различитим хронолошким слојевима.

²⁰ Сликана хришћанска гробница откривена је на почетку леве стране пута, који води према Јагодин мали, јужно од базилике са мартријем. Нађен је новац Анастасија I (491 – 518). А. М. Марковић, Ископавања хришћанских старина у Нишу, *Преглед епархије нишке* 5, Ниш 1933, 90 – 91; Р. Братанић, *нав. дело*, 183 – 184.

²¹ Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, *нав. дело*, 367.

Сл. 7. Салона, Капључ (Хрватска) према Е. Dyggve, R. Egger, *Der Altchristliche Friedhof Marusinac, Forschungen in Salona, III, Wien 1939, 122, Abb. 138.*

Fig. 7. Salona, Kapljuč (Croatia) (according to E. Dyggve, R. Egger, *Der Altchristliche Friedhof Marusinac, Forschungen in Salona, III, Vienna 1939, 122, Abb. 138*)

Први хоризонт сахрањивања старији је од базилике и потиче из друге половине IV века. Другом слоју припадају гробови који су истовремени са базиликом и потичу из V – VI века. Гробови последње треће фазе укопавани су после рушења базилике и надземног дела мартиријума, али у време када је била очувана традиција култног места. По свој прилици припадају средњовековном слоју.²²

Према начину полагања покојника издвајају се 1) слободноукопани гробови и 2) гробови са конструкцијом.

Гробови са конструкцијом тополошки су различити.²³ Најједноставнијем типу припадају гробови сандучастог пресека који могу бити сложени од камених плоча или су зидани опеком. Другом типу припадају гробови трапезастог пресека начињени од камена или опеке. Ови гробови су покривени већим каменом плочама. Код два оваква гроба на унутрашњи западни део гробне конструкције је у облику мање полукружне нише антропоморфног облика.²⁴ Сложенији

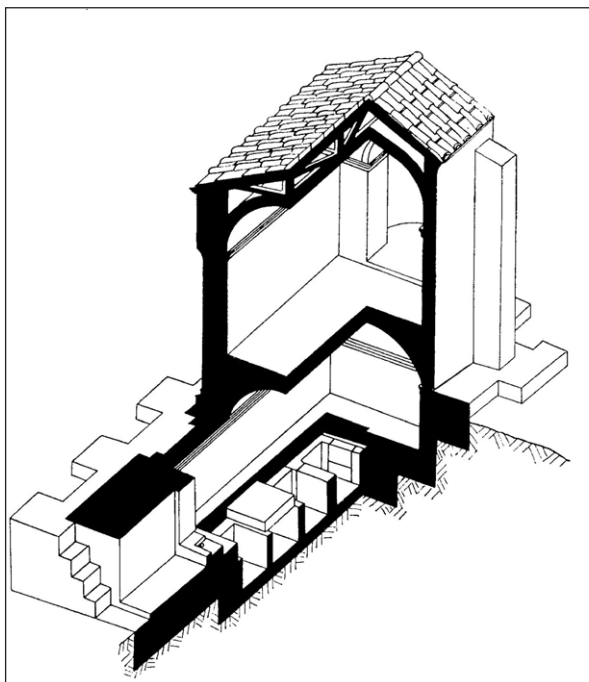
²² Љ. Зотовић, *Енциклопедија Ниша*, 20.

²³ Теренски дневник.

²⁴ Исте гробне конструкције открио је А. Оршић-Славетић на источном делу некрополе и по свему судећи и ови су се гробови налазили унутар јнеке веће грађевине, можда базилике. Уп. А. Оршић-Славетић, *нав. дело*, 305, Сл. 3. Саркофаг са антропоморфним обликом нађен је и у базилици extra muros у Филипима у Грчкој, у Сирмијуму, Константинопољу и на Царичином Граду (Iustinana Prima). Cf. I. Nikolajević, *Necropoles et tombes Chrétiennes en Illyricum Oriental, Actes du Xe congrès international d'archéologie chretienne, Thessalonique 28 septembre – 4 octobre 1980, vol. I, Sittà del Vaticano – Thessalonique 1984, 525, Fig. 4.*

Сл. 8. Мартиријум де ла Алберка, Мауриција (Шпанија) (према P. de Palol, *Arqueologia cristiana de la Espana Romana, siglos IV-VI*, Madrid 1967, III, Fig. 34.

Fig. 8. Martyry de La Alberca, Marucia in Spain (according to P. de Palol, *Arqueologia cristiana de la Espana Romana, siglos IV-VI*, Madrid 1967, III, Fig. 34

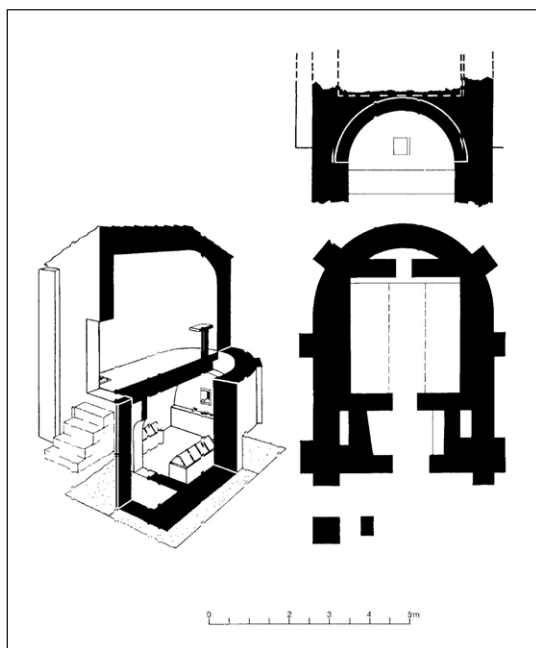

облици конструкције гробова имају сандучасти пресек и покривач од косо положених опека које образују слеме. Варијанти овог типа могу се приписати гробови сандучастог пресека са покривачем од опека сложеног у засвођену конструкцију. Ове конструкције опонашају изглед саркофага. Као посебан тип издвајају се зидани гробови са по две гробне преграде (двоћелијски) и који чине јединствену гробну целину. Покривени су, свака гробна преграда посебно, већим каменим плочама. Нађена су и два оловна саркофага. Један саркофаг чини део зиданог гроба са конструкцијом (гроб V/1952), док је други саркофаг са рељефном декорацијом самостално укопан.

Према начину укопавања издвајају се гробови чије су конструкције укопане испод пода базилике и гробне конструкције које су биле видне и слично каменим саркофазима постављене у наосу базилике.

За ову прилику издвојићемо само гробове истражене у јужном делу нартекса.

Гроб 5 откривен и југозападном делу нартекса, на дубини 1,20 m од горње површине западног зида. Конструкција гроба управна је на западни зид и делом залази у зидну масу, испод лука. Од јужног зида удаљен је 0,70 m. Дужина гроба износила је 1,10 m, ширина 0,40 m и дубина 0,50 m. Рађен је опекама (0,40 x 0,30 x 0,05 m) које на површини имају утиснуте трагове дијагонала. Под гроба је од опека. Опеке су међусобно везане чврстим кречним малтером. Кровни покривач је у виду двосливног крова. У висини почетка крова био је постављен ред опека око гроба. Источни чеони део гроба, испод ногу скелета био је затворен опеком већег формата.

Сл. 9. Печуј, гробница (W. Sulser, H. Claussen, *Sankt Stephan un Chur, Frühchristliche Grabkammer und Friedhofskirche*, Zürich 1978, 139, Abb. 134).

Fig. 9. Pecs, a crypt (W. Sulser, H. Claussen, *Sankt Stephan un Chur, Frühchristliche Grabkammer und Friedhofskirche*, Zurich 1978, 139, Abb. 134)

Горња ивица опеке била је у равни слемена кровног покривача. У гробу се налазио оловни саркофаг са неоштећеним поклопцем лучног, коритастог облика, димнзија . Доњи део саркофага је оштећен док су његове бочне стране очуване. У саркофагу је нађен дечији скелет са очуваном косом смеђе боје и остацима одеће која се распадала (сл. 4/5).²⁵

Гроб 6 откривен у средишњем делу просторије IVa, 0,80 m источно од гроба 5. У питању је гроб зидан опекама (0,40 x 0,30 x 0,05 m). Оријентисан је у правцу запад – исток. Правоугаоне је основе, величине 0,35 x 1,00 x 0,40 m. Кров гроба био је оштећен и разрушен. У гробу је нађен лоше сачувани дечији скелет. Код главе на десној страни налазио се бронзани новац Констанса цезара.²⁶ Новац је кован у Тесалоники, а година ковања је 337 – 341.²⁷ У поремећеном слоју око гроба нађено је више комада стакла и делова словенске керамике и једана троребраста стрелица. Ови налази потичу из слоја средњовековних гробова који су укопани у рушевине базилике (сл. 4/6).

Гроб 4 је откривен испод лука преградног зида, који дели простор нартекса на просторије IV и IVa Простор лука био је испуњен и зазидан косо постављеним опекама. Конструкција гроба је сандучастог облика са кровним покривачем у виду двосливног крова. Дубина уповања од

²⁵ Теренски дневник (Тер. инв. V/1952). (Народни музеј Ниш, Инв. 51/В). Уп. Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, *нав. дело*, 367.

²⁶ Теренски дневник (Тер. инв. VI/1952). Уп. Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, *нав. дело*, 367.

²⁷ Подаци из нумизматичке збирке Народног музеја у Нишу. Читање Душанке Јанковић-Михалцић, којој се овом приликом захваљујем на колегијалној помоћи.

Сл. 10. Ниш, јонски импост капител, према И. Николајевић, *Јонски импост-капители из македоније и Србије*, Зборник РВЗМ 1 (1952), Сл. 2.

Fig. 10. Niš, Ionic impost capital, according to I. Nikolajević, *Ionic Impost-Capitals from Macedonia and Serbia*, *Proceedings of RVZM 1* (1952), Fig. 2

темена лука до слемена гроба износи 1,10 m. Дужина неотвореног гроба је 2,76 m. На чеоним странама се налазе вертикално постављене опеке. На западној страни гроба је додаток зидан опекама, ширине 0,40 m и висине 0,85 m. Троугластог је пресека. Унутрашња дужина гроба је 1,90 m, ширина код главе на западу 0,54 m, а код ногу 0,50 m. Дубина ковчега је 0,60 m. У гробу је нађен скелет једног покојника у веома лошем стању. Глава покојника лежала је на кожном јастуку. У левој руци, у пределу трбуха, покојник је држао свитак од пергаментa. Десна рука положена уз тело. На ногама је имао ципеле шивене од коже и које су делимично биле сачуване са шавовима. Драперја, од црне свиле, покривала је главу, падала на рамена, покривала свитак, пратила форму тела и била је набрана као тога. Око пасног дела хоризонтално је пресавијена, а испод руке опет се спуштала низ тело покојника. У пределу битина, колена и ногу била је приљубљена уз тело (сл. 4/4).²⁸

Гроб 8 налазио се у јужном броду (II), на удаљености 4,00 m од унутрашње ивице западног зида и на 1,00 m од унутрашње ивице јужног зида базилике, на релативној дубини 1,40 m. Гроб димензија, 1,90 x 0,50 x 0,40 m, био је састављен од камених плоча слођених у трапезасти ковчег.

²⁸ Теренски дневник (Тер. инв. VII/1952). Уп. Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, *нав. дело*, 367.

Сл. 11. Базилика,
нартекс.
Место налаза
ранохришћанског
саркофага,
(Документација
Археолошког
института
у Београду,
необјављено).

Fig. 11. Basilica, the
narthex. The finding
place of the Early-
Christian sarcophagus
(documentation of
the Archaeological
Institute in Belgrade,
unpublished)

У гробу је нађен скелет, вероватно, мушке особе са тамносмеђом косом и сачуваним остацима одела од свиленог броката. Руб одела по свој прилици одговара *claves*-и на туници. У гробу је нађено и неколико фрагмената керамике и стакла (сл. 4/8).²⁹

Гроб 7, оловни ранохришћански саркофаг (Тер. инв. непознат). Најзначајнији откриће у 1962. години био је налаз дечијег ранохришћанског оловног саркофага. Саркофаг је нађен у средишњем делу нартекса (IV), на нивоу старчевачког слоја (сл. 4/7; 11 – 12). Оријентисан је у правцу запад – исток.³⁰ Саркофаг је из два дела, сандука и поклопца. Дужина ковчега је 78,8 cm, а дужина поклопца 83,5 cm. Ширина ковчега је 34,5 cm са 26,4 cm. Висина саркофага је између 19 и 21 cm. Висина поклопца је од 21 до 22 cm. Поклопац је начињен из једног дела, зарезан и крајеви су преклопљени преко сандука. Фигурална декорација саркофага је са симболом крста и трочланим бистама. Мотив трочланих биста поноваља се пет пута, на поклопцу и свим бочним странама сандука. Над попречним крацима крста налази се по једна фигура.³¹

²⁹ Теренски дневник (Тер. инв. I/1952). Уп. Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, *нав. дело*, 367.

³⁰ Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола*; Љ. Зотовић, *Енциклопедија Ниша*, 19 – 20. Лј. Zotović, Jagodin mala, Niš - kasnoantička nekropola, *Arh. pregled* 4 (1962), 230 – 233. (Тер. инв. непознат; Муз. Инв. непознат).

³¹ Heide i Helmut Buschhausen, *Der Imperiale bleisarkophag aus dem martyrium zu Niš, Römisches Österreich* 17 – 18 (1989 – 1990), Wien 1991, 48.

Овај налаз није изазвао велико интересовање истраживача и осим мањих коментара није детаљно анализиран.³² На значај саркофага прва је указала И. Николајевић.³³ Према овом аутору на саркофагу су приказани Константинови наследници: Константин II, Констанс I и Констанције II. Саркофаг је урађен у некој од официна у Наисусу и може се датовати у време од 337 – 340. године.³⁴ У даљем тексту И. Николајевић расправља о вези представе тријаде на саркофагу из Ниша и представе тријаде на сребрној полузи из Фелдиоаре у Трансливанији (Румунија), и на којој су представљени императори Грацијан II, Валентинијан II и Теодосије I.³⁵

Најдетаљније тумачење, међутим, дали су Хеиде и Хелмут Бушхаусен.³⁶

Према овим ауторима, представа царске тријаде на поклопцу саркофага урађена је у високом рељефу, отиску. Скиптар се завршава у облику правугаоног поља (табула ансата) на коме су постављене бисте (сл. 12). Приказана су три августа неједнаког ранга и старости. Десни лик представља Августа који има војничку одежду у виду хламиде са кружном фибулом ма десном рамену. Лице Августа је овално, голобрадо, нос благо спљоштен, уста са пуним уснама, обрве широке и незнатно извијене. Брада је снажна и наглашена. Најсличнији је лику Валентинијана II (375 – 392). Стилске одлике рељефа указују на Теодосијанску епоху. Лева и средња биста су готово исте величине. У средини је портрет млађе особе. На крајевима попреног крака крста налазе се две мање фигуре. Оштећене корозијом. Десна фигура је боље сачувана. Нису урађене тако брижљиви као царска тријада. Представа крста на поклопцу има апотропејски карактер, али и есхатолошку намену за покојника.³⁷

На подужним бочним странама трочлане бисте налазе се у близини главе покојника. Корозија је доста оштетила горњи део саркофага и

³² Фотографије налаза уз мање коментаре и датовање у IV век, објављени су у: Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола*; Љ. Зотовић, *Енциклопедија Ниша*, 19 – 20; П. Петровић, *Ниш у античко доба*, 87, Сл. 37. У каталогу *Римски царски градови и палате у Србији*, саркофаг је публикован као налаз који се чува у Народном музеју у Нишу, под инв. бр 51/В. Приложене су димензије налаза (?) и нетачно место налаза у зиданом гробу испитаном 1953. године. Саркофаг је датован у време око 410. године. Уп. *Римски царски градови и палате у Србији* (ед. Д. Срејовић), 343, кат. 155. (С. Дрча).

³³ I. Nikolajević, *Necropoles et tombes Chrétiennes en Illyricum Oriental*, *Actes du Xe congrès international d'archéologie chrétienne*, Thessalonique 28 septembre – 4 octobre 1980, vol. I, Sittà del Vaticano - Thessalonique 1984, 526, Fig. 5 – 7, са погрешно наведеном 1953. годином и местом налаза саркофага. Eadem, *Recherches nouvelles sur les monuments chrétiens de Serbie et du Monténégro*, *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne*, volume III, Lyon, Vienne, Grenoble, Geneve, Aoste 21 – 28 septembre 1986, Rome 1989, 244 – 2448.

³⁴ I. Nikolajević, *Recherches nouvelles sur les monuments chrétiens de Serbie et du Monténégro*, 2446.

³⁵ *Ibid*, 2447, n. 10.

³⁶ Heide i Helmut Buschhausen, *op. cit.*, 45 – 59 (на страни 47. такође погрешно наведеном годином и местом налаза 1952 – 53).

³⁷ *Ibid*, 51, 55.

Сл. 12. Царска тријада, детаљ са ранохришћанског саркофага (Документација Археолошког института).

Fig. 12. The imperial triad, a detail of the Early-Christian sarcophagus (documentation of the Archaeological Institute)

поколопац и тешко се сагледава. Посебно је лоше очувана представа на бочној страни, која се налазила на западној страни гробне јаме. На тој страни сачувана је само једна биста.

Хеиде и Хелмут Бушхаусен, после детаљне, предложили више могућих комбинација сувладарства из тог времена и предложили датовање саркофага у време од 379 до 408. године.³⁸ За датовање царске тријаде са оловног саркофага из Ниша, и ови аутори, налазе блиске аналогије на представи златне полуке из Трансилваније (Фелдиоаре). На полузи, која потиче из официне Наисуса, приказани су, како је већ поменути, Грацијан I (367 – 383) Валентинијан II (375 – 392) и Теодосије I (379 – 395). Полука је датована у почетак 379. године.³⁹ Ова година представљала би доњу границу израде нишког саркофага.

³⁸ Valentinianus I, Valens, Gratianus II (367 – 375); Valens, Gratianus, Valentinianus II (375 – 378); Gratianus II, Valentinianus II, Theodosius I (379 – 383); Valentinianus II, Theodosius I, Arcadius (383 – 392); Theodosius I, Arcadius, Honorius (393 – 395); Arcadius, Honorius, Theodosius II (402 – 408), *Ibid*, 52 – 53.

³⁹ Према неким ауторима полука је била припремљена за боравак Теодосија I у Нишу (фебруар-јуни) 379. године, где је требало да се задржи на путу од Сирмијума ка Тесалоники. Док други аутори сматрају да је полука део оставе закопане под налетима Визигота. Cf. Heide i Helmut Buschhausen, *op. cit*, 53; P. Petrović, *IMS IV*, 135 – 136, №. 133; *Наисус – Сирмијум*. Обрада метала, Ниш 1983, 15. кат.1.

Остаје отворено питање ко је био сахрањен у оловном саркофагу из Базлике у Нишу? Царска тријада на оловном саркофагу представља у преносном смислу апостоле, чуваре крста, а сам крст је чувар покојника. Представа тријаде указује на висок ранг покојника. Хеиде и Хелмут Бушхаусен износе једну смелу идеју да је у питању покојник, дете из царске куће, које је умрло и сахрањено у Нишу. Према њиховом тумачењу, царска свита у којој се, можда, налазила Гала Плацидија (рођена око 387, умрла 450) и Хонорије (395 – 423) у пратњи осталих поданика двора крећу из Константинопоља ка Риму и задржавају се кратко време у Нишу. На том дугом путу, могуће, да је умрло дете из царске куће или њихове пратње. Замотано је у покров и сахрањено у оловном саркофагу у близини мартинијума. Њихово путовање и боравак у Нишу могао би се везати за време између 385. и 395. године, када је у Нишу владарска кућа Теодосија I још увек имала своје представнике.⁴⁰

Налази свитка, ципела и скупоченог текстила у осталим описаним гробовима у овом раду указују, такође, на висок ранг сахрањених покојника. Покојник са свитком свакако да је био високо на лествици у црквеној хијерарахији.⁴¹ Остали покојници, одрасли и њихова деца, могли су бити припадници владајућих грађанских слојева.

На основу расположивих археолошких и историјских података можемо предложити следећу хронологију грађења и коришћења комплекса велике крипте – мартинијума и гробљанске базилике.

Првој и најстаријој фази градње припадају остаци оградног зида (сл. 4/1). Овај по свему судећи оградни простор био је подељен на два дела, јужни и северни. Дебљина и дубина укопавања откривених зидова указују да је у питању оградни зид које је омеђавао два или више отворена простора. У питању је култни простор у чијем се средишту налазио, по свој прилици гроб – меморија. После извесног времена подигнут је грађевина са криптом и постаментом (сл. 4/2 – 3). Слично Марусинцу и овде је градитељ предвидео гробна места за себе и своје најближе и у једној грађевини спојио гроб мартира и приватну гробницу – породични мазулеј. Према налазу поменутог примерка новца Констанција II, подизање монументалне гробнице могло се догодити око половине IV века и можда посредно везати за време Константинових синова, посебно Констанција II (337 – 361).

Упоредо са изградњом меморије посвећене пострадалом мученику, у њеној непосредној близини образује се некропола привилегованих: црквених достојанственика, припадника владајућег слоја и њихових

⁴⁰ Heide i Helmut Buschhausen, *op.cit.*, 60. Слично је датована и сликана гробница са христовим монограмом и представама апостола Петра и Павла, удаљена око 250 м од комплекса мартинијума и базилике. Види: Л. Мирковић, Старохришћанска гробница у Нишу, *Старинар* 5 – 6 (1954 – 1955, изд 1956), 57 – 58.

⁴¹ Са свитком у руци приказује се Христ, свети људи или високи црквени достојанственици. Л. Мирковић, *нав. дело*, 57 – 58.

породица, који су желели да их на пут васкресења управо одведу свети. Извесно је да положај оловног саркофага и остала четири поменути гроба указују на већ установљени култ око гроба мученика у другој половини IV века. Крајем V века над некрополом, на источном делу мартирijума подиже се гробљанска базилика. У базилици и око ње наставља се континуирано сахрањивења све до пада града у руке Авара и Словена. Са сахрањивањем у рушевинама базилике и мартирijума настављено је током XI – XII века и ово време треба довести у везу са обновом живота на рушевинама Наисуса у средњем веку и изградњом византијске цркве на месту удаљеном 500 m североисточно, данас у порти цркве св. Пантелеја.⁴²

И на крају да закључимо постављањем још једног питања: Којем је мученику је подигнута гробница? Наисус се не помиње у хагиографским делима, али то не искључује могућност да је град имао мученике – мартире. Свети Виктриције, епископ из Руана (IV век) у свом спису *De laude sanctorum*, (P. L., XX, 453) наводи Наисус као један од градова у којима свеци чине чуда.⁴³ Међутим, да ли је у граду или околини био мучен и убијен неки хришћанин, посебно у време великих прогонитеља Диклецијана (284 – 305) и касније Лицинија (308 – 324), слично другим градовима у Римског царства, тешко је рећи. Податке о присуству моштију једног светитеља у нишкој катедралној цркви налазимо у много каснијем спису Јована Кинама.⁴⁴ Он бележи да су Мађари 1072. године однели руку

⁴² В. Кораћ, Свети Пантелејмон у Нишу, задужбина Стефана Немање, *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви*, Историја и предање, Научни скупови САНУ, књ. XCIV, Одељење историјских наука књ, 26, Београд 2000, 163 – 169; исти, Истраживање остатака храма св. Пантелејмона у Нишу, *ЗРВИ* 39 (2001-2002), 103 – 145.

⁴³ Н. Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, *Analecta Bolondiana* 31 (1912), 257; Idem, *Les Origines du culte des Martyrs*, Bruxelles 1933, 246; J. Zeiler, *Les origines chrétiennes des provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris 1918, 108. Cf. Victricius, *De laude sanctorum II* (edd. I. Mulders-R. Demeule – Naere, *Corpus Christianorum*, Ser. Latina 64, 1985, 86: citirano prema R. Bartož, *Die Entwicklung der Kirhen – Organisation in den Westbalkan-Provinzen (4. bis 6. Jahrhundert)*, *Miscellanea Bulgarica* 5 (Das Christentum in Bulgarien und auf der Übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im Frühmittelalter., V. Gjuzelev und R. Pillinger, II Internationalen Symposium Haskovo, Bulgarien, 10 – 13. Jun 1986), Wien 1987, 168, n. 21.

⁴⁴ Према наводима историчара Јована Кинама у Нишу су се чувале реликвије Св. Прокопија (Ј. Калић, Јован Кинам, *ВИИИИ* II, Београд 1971, 74).

⁴⁵ Идентитет овог свеца није утврђен и не може се довести у везу са св. Прокопијем пострадалим у Палестини. Cf. Н. Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, 257; idem, *Les Origines du culte des Martyrs*, 246, J. Zeiler, *op. cit.* 108, n. 2. О цркви св. Прокопија у Нишу и преношењу моштију из Ниша у Прокупље види код: Г. Милошевић, С. Ђурић, Црква св. Прокопија у Прокупљу, *Старинар* 38 (1987, изд.1988), 83 – 109.

⁴⁶ Као први нишки епископ помиње се Киријак (*Cyriacus a Naiso*), чије се име налази у Актима Сабора у Сердици 343. године. У истом извору помиње се његов наследник Гауденције (*Gaudentius*, после 343, године), један од ортодоксних потписника сабора и учесника у изради саборских канона. У V и VI веку наводе се Боносије (*Bonosus*), Марцијан (*Martianus episcopus Naissitanus*, после 409 – 411. год) и Гаијан (*Gaianus*, после 516. год). Листа епископа закључена је са Пројектом (*Proiectus*, после 553. год., који се после Сабора у Константинопољу није вратио у Ниш, J. Zeiler, *op. cit.*, 158 – 159, 599; P. Petrović, *IMS* IV, 43.

св. Прокопија из Ниша у град св. Димитрија (данас Сремска Митровица) и да је Манојло Комнен исту вратио у Ниш 1169. године. Тело овог свеца било је у катедралној цркви у Нишу све до 1374. године када је пренето у цркву св. Прокопија у Прокупљу.⁴⁵

Наисус је у IV века био познати хришћански центар и седиште епископије.⁴⁶ О постојању снажне хришћанске заједнице у Наису, у време концила у Сердики сведочи и податак да је Св. Атанасије на повратку из Сердице, 344. године, извесно време задржао у Наису и ту прославио Ускрс.⁴⁷ Може се само претпоставити да је у граду у то време већ постојала катедрална црква. Посредне податке о постојању црквених грађевина у Наисусу налазимо у изворима из средине V века. Наиме, царско посланство на путу од Константинопоља према хунској престоници 448. године, после задржавања у Срдици, свратило је у Наисус и том приликом наишло на опустошен и разрушен град. У рушевинама, које су они препознали као остатке храма (цркава), видели су неке људе.⁴⁸

Општи однос грађевине са криптом, гробова и базилике указује да је простор на овом делу античке некрополе у Наисусу био табуисан и резервисан за сахрањивање одабраних чланова градске хијерархије, њихових породица и црквених достојанственика. Извесно је да је комплекс гробнице са базиликом у дужем временском периоду био култно (хришћанско) место и у том контексту није искључено да је грађевина са криптом – мартирејум, око кога се образовала некропола привилегованих, а касније изграђена и гробљанска базилика.

Gordana Milošević

THE MARTYRY AND THE CEMETERY BASILICA IN JAGODIN MALA IN NIŠ

Through many years of archaeological excavations and reconnaissance, as well as by accidental findings, it has been established that the greatest urban necropolis of ancient Naissus was located on the right bank of the Nišava River, to the east of the town itself, on the road to Ratiaria. The first data on the necropolis in Jagodin Mala were registered at the end of the 19th century in the researches of M. Valtrović and F. Kanitz.

With the assistance of the Royal Administration of the Bannat in Niš, archaeological excavations, managed by Adam Oršić-Slavetić, were undertaken in the years of 1933 and 1934. The research included 17 vaulted crypts, several walled-in and freely dug-in graves and four Christian churches. On that occasion, a larger sepulchral structure was investigated in the west part of the necropolis, near the present-day Bridge of the Youth. In 1952-1953, Dj. Mano-Zisi carried out some minor archaeological research of the same site and found the remains of an Early-Christian basilica and a number of crypts and graves. The research in the west part of the basilica and the immediate neighborhood of the sepulchral structure

⁴⁷ P. Petrović, *op. cit.*, 43, n. 31.

⁴⁸ Ф. Баришић, Приск, *VIII И I*, Београд 1955, 13. М. Ракоција је први указао да се Присков коментар храмови односи на цркве: Уп. М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, Ниш 1998, 15.

(the martyr) was continued in 1962 under the management of M. Grbić and in collaboration with N. Petrović and Lj. Zotović. The most significant finding of this excavation was an Early-Christian child's leaden sarcophagus with a figural presentation of the cross and three-member busts of the imperial triad (Gratian, Valentinian II and Theodosius I).

Former researches of this complex have not been published in full, but it has been established that the monumental crypt - martyr, the Early-Christian basilica and the graves belong to different chronological layers. The first interment level is older than the basilica and dated back to the second half of the 4th century. The second level contains the graves that were synchronous with the basilica, having dated from the 6th century. The graves of the last, the third level were dug in after the destruction of the basilica and the above-ground part of the martyr, and they belong to the medieval layer.

Regarding the available archaeological and historical data, we may suggest the following chronology of building and using the complex of the grand crypt - martyr and the cemetery basilica.

The remains of the enclosing wall (Figure 4/1) belong to the first and the oldest phase. This, supposedly enclosing area was divided in two parts, the south and the north one. The thickness and the founding depth of the uncovered wall parts indicate that this was a boundary wall, which bordered two or more open areas. This used to be a cultic area in the middle of which there was most probably a grave - memorial. After some time, a structure with a crypt and a pedestal was added (Figure 4/2-3). According to the finding of a coin of Constantius II, the monumental crypt might have been built in the middle of the 4th century and it might be indirectly dated to the ruling period of Constantine's sons, in particular to Constantius II (337-361).

Concurrently with the construction of a memorial dedicated to a perished martyr, a necropolis of the privileged was formed in its immediate vicinity for burying prelates, members of the establishment and their families who wished to be taken to resurrection by the saints themselves. The positions of the leaden sarcophagus and the other four graves mentioned above imply that a cult related to the martyr's grave had already been established in the second half of the 4th century. Near the end of the 5th century, a cemetery basilica was erected over the necropolis, at the east side of the martyr. Interment in the basilica and around it continued all the way to the fall of the town into the hands of Avarians and Slavs. Burying carried on in the ruins of the basilica and the martyr during the 11th and 12th centuries. This period should be related to the restoration of life in the demolished Naissus in the Middle Ages and to the construction of a Byzantine church located 500 m to the northeast, nowadays in the churchyard of St Panteleimon.